आधारभूत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.)

दोस्रो वर्षको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको

शोधकार्य (एड. ५९८) को आंशिक आवश्यकता

परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

संजिव कुमार मण्डल

क्याम्पस क्रमाङ्क : १५५(२०६५/०६६)

त्रि.वि. दर्ता नं. ४६६६७-९५

परीक्षा क्रमाङ्क : २१८००८९/२०६७

जनता बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इटहरी, सुनसरी

२०७७/२०२१

आधारभूत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.)
दोस्रो वर्षको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको
शोधकार्य (एड. ५९८) को आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

संजिव कुमार मण्डल
क्याम्पस क्रमाङ्क : १५५(२०६५/०६६)
त्रि.वि. दर्ता नं. ४६६६७-९५
परीक्षा क्रमाङ्क : २१८००८९/२०६७

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी
२०७७/२०२१

शोधपत्र बुझाएको मिति
वि.सं. २०७७/१०/२०
(२ फेब्रुअरी, २०२१)

शोधपत्र भाइभा मिति
वि.सं. २०७७/११/१९
(३ मार्च, २०२१)

प्रतिवद्धता पत्र

प्रस्तुत **आधारभूत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन** शीर्षकको शोधकार्य मेरो आफ्नै सहभागिता र प्रयासबाट सम्पन्न गरिएको हो । शोधकार्य कहिँ कतैबाट साभार गरिएको छैन । प्रस्तुत नतिजा पूर्ण रुपले मौलिक हुनुको साथै यस भन्दा पूर्व कहिँ कतै संलग्न नगरिएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

....

मिति : २०७७, माघ

संजिव कुमार मण्डल

शोधकर्ता

जनता बहुमुखी क्याम्पस

☎०२५-५८१३००
५८००६४

इटहरी, सुनसरी
स्थापित : २०४५
(त्रिभुवन विश्वविद्यालय र उ.मा.शि.परिषदबाट सम्बन्धन प्राप्त)
विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र सङ्काय

प.सं. :
च.नं.:

सिफारिस पत्र

प्रस्तुत शोधपत्र जनता बहुमुखी क्याम्पस शिक्षाशास्त्र सङ्काय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत एम.एड दोस्रो बर्षका छात्र **संजिव कुमार मण्डल**ले "आधारभूत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन" शीर्षकमा मेरो प्रत्यक्ष मार्गदर्शनमा रही तयार गर्नुभएको हो । यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

बिमल नेपाल

शोध निर्देशक

मिति : २०७७/१०/२०

जनता बहुमुखी क्याम्पस

☎०२५-५८१३००
५८००६४

इटहरी, सुनसरी
स्थापित : २०४५
(त्रिभुवन विश्वविद्यालय र उ.मा.शि.परिषदबाट सम्बन्धन प्राप्त)
विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र सङ्काय

प.सं. :
च.नं.:

स्वीकृति पत्र

यस क्याम्पसका एमएड दोस्रो वर्ष शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयका शोधार्थी **संजिव कुमार मण्डलले आधारभूत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोध प्रतिवेदन स्नातकोत्तर (एमएड) उपाधिका लागि उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङकन समिति

१. शान्तिराम दाहाल	....
उपप्रध्यापक	(विभागीय प्रमुख)
२. बिमल नेपाल	....
उपप्राध्यापक	(शोधनिर्देशक)
३.	....
	(बाह्य सुपरिवेक्षक)

मिति : २०७७/११/१९

कृतज्ञता

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको हो ।

यो अध्ययन मोरङ जिल्ला अन्तर्गत रहेका बिराटनगर महानगरपालिकाका विभिन्न ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित छ। आधारभूत विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान, तिनीहरूको कारणको खोजी र समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन वा सुधारको लागि सुझाव प्रदान गर्नु यो अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमुल्य सल्लाह, सुझाब र मार्गनिर्देशन गर्नुहुने शोध निर्देशक श्री विमल नेपाल ज्यू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। त्यसैगरी शोध प्रस्ताव तयार गर्दा अभिमुखीकरण कार्य मार्फत आवश्यक शैक्षिक खुराक एवम् मार्गदर्शन प्रदान गर्नुहुने गुरु प्रति आभार प्रकट गर्दछ ।शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा सम्पूर्ण साथीहरु प्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु।

संजिव कुमार मण्डल

शोधसार

मोरङ जिल्ला अन्तरगत विराटनगर महानगरपालिकाभित्र पर्ने विभिन्न **आधारभुत विद्यालय तहमा शैक्षिक व्यवस्थापन**को अवस्थाबारे अध्ययन गरी शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरूको विश्लेषण गर्न तथा आवश्यक सुझावहरु प्रदान गर्नको लागि यो सोधपत्र तयार पारिएको छ । यो अध्ययन मिश्रित ढाँचामा आधारित रहेकोले अनुसन्धान गर्दा प्रधानाध्यापक, शिक्षक र बिद्यार्थीसँग प्रश्नावली फाराम भराइएको छ । अध्ययनमा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै तथ्याङ्क प्रयोग गर्नुको साथै विद्यालय अभिलेख तथा द्वितीय स्रोतका रूपमा स्थलगत अवलोकन भ्रमणबाट पनि तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

विराटनगर महानगरपालिका अन्तर्गत ३४ वटा आधारभूत विद्यालय २२ वटा माध्यमिक विद्यालय १९वटा धार्मिक विद्यालय छन् । त्यस्तै संस्थागततर्फ १० वटा विद्यालयहरु छन् । सामान्य सम्भावनायुक्त छनोट पद्धतिको प्रयोग गरी छनौट गरीएका आधारभूत विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरुको विश्लेषण गरी तिनीहरुको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा छनोटमा परेका ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरु जस्तै भौतिक पूर्वाधार, शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन, शैक्षिक योजना, वार्षिक योजना, कक्षाकोठा व्यवस्थापन आदिको अध्ययन गरी निष्कर्षहरू निकालेर देखापरेका समस्या समाधानका लागि सम्बन्धित पक्षहरुलाई सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययनका लागि अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, छलफल, भेटघाट र अभिलेखहरुको प्रयोग गरिएको छ । साथै सम्बन्धित विद्यालयका तथ्याङ्क, दस्तावेज एवम् अभिलेखहरुलाई समेत अध्ययनको रुपमा लिइएको छ । अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कहरुको आधारमा शोधपत्रमा ब्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि सर्वप्रथम विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार राम्रो हुनुपर्ने साथै शैक्षिक सामग्री, अतिरिक्त क्रियाकलाप, वार्षिक योजना, पुस्तकालय, कक्षा अवलोकन तथा निरीक्षण, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता, कमजोर विद्यार्थीको लागि वैकल्पिक कक्षा व्यवस्थापन, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरुको कार्यसम्पादनको मूल्यांकन र विद्यार्थीहरूको मूल्यांकन जस्ता पक्षहरू सवल हुनुपर्छ । यो अध्ययनबाट

निकालिएको निष्कर्ष अनुसार ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरु मध्ये कतिपय विद्यालयहरुमा भौतिक पूर्वाधार लगायतका पक्षहरु निकै कमजोर रहेको पाइयो । उक्त समस्याहरूको समाधान गर्नको निम्ति प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक सबैको योगदान आवश्यक भएको हुनाले सुधारको लागि आवश्यक सुझाव प्रदान गर्ने काम यो अध्ययनमा गरिएको छ। नेपाल सरकारले शिक्षा ऐन वा नियमावलीमा व्यावहारिक शिक्षाको बारेमा उल्लेख गर्दा राजनीतिक स्वार्थ भन्दा विद्यार्थीको हितका निम्ति निरन्तर रूपमा कार्यान्वयन पक्षमा लाग्नुपर्ने जस्ता सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषयसूची

	पृष्ठ
आवरण पृष्ठ	
प्रतिबद्धता पत्र	i
सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञता	iv
शोधसार	v
विषयसूची	vii
तालिका सूची	x
परिच्छेद एक	
परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	६
१.५ अध्यनको महत्त्व	७
१.६ अध्ययनको परिसीमा	७
१.७ मुख्य शब्दावलीहरुको परिभाषा	८
परिच्छेद दुई	
सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अवधारणात्मक खाका	
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	९
२.२ पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता	१५
२.४ अवधारणात्मक खाका	१६

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

३.१ अनुसन्धान ढाँचा १८

३.२ जनसंख्या नमुना तथा नमुना रणनीति १९

३.३ अध्ययन क्षेत्र २०

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधन तथा विधिहरु २०

३.५ तथ्यांक संकलन विधि २२

३.६ तथ्यांक व्याख्या तथा विश्लेषण विधि २२

परिच्छेद चार

नतिजाको विश्लेषण

४.१ अधारभूत तहको बिद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था २३

४.१.१ विद्यालयमा भौतिक र शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापनको अवस्था २४

४.१.२ शिक्षक बिद्यार्थी उपस्थिति, कक्षा संचालन र वैकल्पिक व्यवस्थाको अवस्था २६

४.१.३ समस्यामुलक तथा कमजोर बिद्यार्थीको लागि विशेष अवस्था २७

४.१.४ पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता तथा प्रयोगको अवस्था २८

४.१.५ कक्षा अवलोकन तथा निरीक्षणको अवस्था ३०

४.१.६ प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूको कार्य मूल्याङ्कनको अवस्था ३१

४.१.७ बिद्यार्थी मुल्यांकन र प्रगति विवरण व्यवस्थाको अवस्था ३३

४.२ योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था ३४

४.३ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरु तथा समस्या समाधानका उपयहरु ३६

४.३.१ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरू ३६

४.३.२ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्या समाधानका उपायहरु ३८

४.३.३ विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष को प्रतिक्रिया ३८

४.३.४ शिक्षकहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रिया ३८

४.३.५ प्रधानाध्यापकबाट प्राप्त प्रतिक्रिया ३९

परिच्छेद पाँच

निष्कर्ष तथा सुझावहरु

५.१ निष्कर्ष ४०
५.२ सुझावहरु ४२
५.२.१ नीतिगत तह ४२
५.२.२ अभ्यास तह ४३
५.२.३ अनुसन्धान तह ४३
सन्दर्भ सामग्रीहरू
अनुसूचीहरु

तालिका सूची

तालिका १	नमुना छनौटमा परेको जनसंख्या	२०
तालिका २	पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता	२९
तालिका ३	योजना निर्माण र कार्यान्वयन अवस्था	३४